

Aandacht voor de gewetens- ontwikkeling: waarom ook al weer?

Een reactie op Rinks open brief

Leonie le Sage

Professor Rinks zeer boeiende vragen zijn aanleiding geweest om een aantal uitspaken en gedachten uit mijn bijdrage aan *Pedagogiek* Nr. 1 2006 ('Het geweten van jeugdige delinquenten: negeren of behandelen?') nog eens onder de loep te nemen. Een verdediging van de belangrijkste aannamen volgt; op veel andere vragen moet ik het antwoord – voorlopig althans – helaas verschuldigd blijven.

Waarom voorkeur voor een bepaald programma?

De keuze voor een behandelprogramma wordt redelijkerwijs gemaakt op basis van zaken als: de mate van recidive, de tevredenheid van gebruikers, de transparantie van de gehanteerde methode, de kosten-baten verhouding, de aansluiting met theorieën over het ontstaan en voorkomen van antisociaal gedrag en de morele evaluatie van het programma. In het artikel stip ik kort de volgende vraag aan: waar was de keuze van de regeringspartijen CDA, VVD en D66 om in het regeerakkoord van 2003 de Glen Mills School en Den Engh te noemen als voorbeeld van hoe een jeugdinrichting eruit zou moeten zien en zou moeten werken precies op gebaseerd? Deze vraag lijkt mij relevant omdat de voorkeur van de regeringspartijen voor dit programma niet goed op één van bovenstaande gronden te verklaren is, uitgezonderd de gunstige recidivecijfers waaraan echter vanaf het moment dat deze naar buiten zijn gebracht werd getwijfeld. De methode van Den Engh (SocioGroepsStrategie) sloot niet aan bij gangbare denkbeelden over waar een programma 'dat werkt' aan voldoet (zie bijvoorbeeld Van

Leonie le Sage is Universitair Docent Opvoedingsfilosofie bij de Faculteit der Psychologie & Pedagogiek van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Correspondentieadres: Dr. Leonie le Sage, Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Psychologie & Pedagogiek, Van der Boechorststraat 1, 1081 BT Amsterdam. E-mail: lf.lesage@psy.vu.nl.

der Laan & Slotboom, 2002) en werd vanuit moreel, pedagogisch en juridisch oogpunt als controversieel beschouwd. Het zou bijvoorbeeld in strijd zijn met de beginselenwet Justitiële Jeugdinstellingen. Daardoor lijkt het aannemelijk dat de beslissing om Den Engh als voorbeeld voor de justitiële jeugdinstelling te beschouwen in ieder geval voor een belangrijk deel op andere gronden is genomen en lijkt het aannemelijk dat deze ideologisch van aard zijn. Er is dan voorkeur voor een aanpak van jeugdige delinquenten omdat die goed past bij een bepaalde wijze van denken over mens en samenleving en bij de problemen die in de samenleving spelen. Terecht of niet, Den Engh werd – en wordt nog steeds – gezien als een instelling die sterk disciplineert en de jongeren hard aanpakt. Die aanpak past zeer goed bij de ideologie van het kabinet dat in 2003 aantrad, waarin termen als eigen verantwoordelijkheid, normen en waarden, disciplineren, harde aanpak van criminaliteit, et cetera, centraal staan.

De bedenkingen bij de bevindingen van het proefschrift van Arjen Jonker en de belangenverstrengeling van betrokken onderzoekers is zo uitgebreid besproken in zowel vakliteratuur (bijvoorbeeld Knorth, 2006) als landelijke media (bijvoorbeeld NRC, 2006) dat ik geen reden zie daar verder op in te gaan. Het gaat mij in deze context ook slechts om de beeldvorming van Den Engh die ontstaan is naar aanleiding van deze controverses, en waarom de regeringspartijen Den Engh (desondanks) een voorbeeldfunctie toeschreven en nog steeds doen. Uit het in 2005 uitgebrachte rapport van het WODC *Jong vast* (Wartna, Harbachi & Van der Laan) blijkt dat 70 procent van de jongeren die in een jeugdinstelling heeft gezeten binnen vier jaar recidiveert. Het is mij niet bekend of sommige instellingen betere resultaten behalen dan andere; duidelijk is wel dat Den Engh niet van dit percentage afwijkt (Wartna, Kalidien & Essers, 2006). Ik zie dus niet in waarom je op basis van de recidivecijfers meer positief of negatief zou moeten zijn over welke instelling dan ook. Andere overwegingen (zoals aansluiting bij contemporaine theorieën over het optreden en voorkomen van crimineel gedrag) kunnen dan bij de voorkeur voor een bepaald programma van doorslaggevend belang zijn, maar, zoals eerder gesteld, evenmin lijkt op basis van die overwegingen een voorkeur voor de SocioGroepsStrategie van Den Engh gerechtvaardigd te zijn. Het lijkt mij dat de steun die binnen verschillende politieke partijen uitgesproken wordt voor de methodiek van Den Engh inmiddels niet anders dan ideologisch uitgelegd kan worden. Een recente illustratie van deze gedachte is de wijze waarop voormalig LPF-kamerlid Eerdmans zijn ervaringen als ‘groepsopvoeder’ op Den Engh beschrijft: hij is vooral te spreken over de “fysiek strakke aanpak” en de opvattingen die binnen de instelling gehuldigd worden sluiten “nauw aan bij zijn persoonlijke opvattingen” (website LPF, 2006). Nogmaals, dit zegt niets over het programma zelf, maar waarschijnlijk wel over de redenen waarom sommige politici expliciet voorstander zijn van dit programma – en dat was wat ik in het artikel (kort) aan de orde wilde stellen.

Waarom gewetensontwikkeling?

In de persoonlijkheidsonderzoeken die bij de jeugdige verdachten worden afgenomen wordt door de psycholoog zeer vaak een gebrek aan gevoelens van schuld en schaamte met betrekking tot het delict of medelijden met het slachtoffer gerapporteerd. De conclusie dat de jongere leidt aan een gebrekkige gewetensontwikkeling is dan snel getrokken. Het lijkt niet aannemelijk dat de rapporterende psychologen iets anders verstaan onder het gebrek aan ervaringen van schuld, schaamte en medelijden, zoals Rink suggereert. We stellen ons waarschijnlijk allemaal wel hetzelfde voor wanneer we denken aan een jongere die zonder gevoelens van medelijden met het slachtoffer over het delict praat. De vraag is natuurlijk wel hoe objectief deze ogenschijnlijk *common sense* observaties van de rapporterend psycholoog zijn. Hendriks, Rutten, Stams en Brugman (2006) noemen in dit verband bijvoorbeeld het gevaar dat het om een momentopname gaat, en dat de jongeren misschien denken dat het in hun voordeel is om empathisch en berouwvol over te komen terwijl zij dit niet werkelijk ervaren, of juist denken dat zij door het delict te bagatelliseren een lichtere straf opgelegd zullen krijgen (deze laatste neiging zegt overigens ook wel iets over de mate van gewetensontwikkeling). Hendriks e.a. stellen daarom voor een instrument (de Morele Oriëntatie Lijst) te gebruiken in het persoonlijkheidsonderzoek, een voorstel waar ik het mee eens ben, en Rink wellicht ook. Wat mij naast de overwegingen van Hendriks e.a. problematisch lijkt aan de wijze waarop in het persoonlijkheidsonderzoek over de gewetensontwikkeling van de jongere wordt gesproken, is dat het bij een gebrek aan gevoelens van schuld, schaamte en medelijden om verschillende tekortkomingen kan gaan: bijvoorbeeld een gebrek aan inzicht tegenover een meer aan het karakter gerelateerd gebrek aan moreel-emotionele disposities. Aangezien het persoonlijkheidsonderzoek de rechter inzicht dient te geven in de persoonlijkheid van de jongere, is het van groot belang om een goed gespecificeerd begrip van de gewetensontwikkeling te hanteren: op basis van deze rapportage zal de rechter immers bepalen wat de straf en/of behandeling van de jongere zal zijn! De rapporterend psycholoog geeft dan ook niet voor niets aan wat zij belangrijk acht met het oog op de op te leggen straf of behandeling. Ook hier worden zaken als 'geweten', 'empathie' en 'inzicht in de gevolgen van het gedrag voor het slachtoffer' vaak genoemd als van wezenlijk belang voor de jongere om daar in de sanctie aandacht aan te besteden. Omdat de diagnose iets zegt over waar de jongere moeite mee heeft of waar het haar aan mankeert, en de behandeling of leerstraf daar nu juist iets aan moet doen, zou je verwachten dat er een relatie is tussen de diagnose en de behandelprogramma's/trainingen. Meer concreet: je verwacht dat indien in de diagnose vaak een gebrekkige gewetensontwikkeling wordt vastgesteld, de behandeling onder meer op het stimuleren van de gewetensontwikkeling is gericht. De conclusie van het artikel is dat deze verwachting niet wordt waargemaakt. De stelling van Rink dat er in deze zin geen relatie tussen de diagnose en de behandelprogramma's hoeft te zijn, omdat zij gebruik

maken van verschillende categorieën, lijkt mij alleen maar redelijk indien er een vertaalslag tussen die categorieën mogelijk is. Wat ik getracht heb te laten zien is dat die vertaalslag niet geheel te maken is: de betekenis van begrippen als 'betrokkenheid bij het welzijn van anderen' en 'inzicht in morele normen en waarden' is niet goed te vangen in termen van sociale competentie of het denken in eigen- of groepsbelang.

De nadruk die op bepaalde aspecten van de ontwikkeling van de jongere gelegd wordt (en op bepaalde deficiënties in die ontwikkeling), brengt ook een bepaalde strategie met zich mee om de jongere te behandelen: een achterliggende leertheorie. Het sociale competentiemodel werkt bijvoorbeeld met het leertheoretische principe dat de jongere het meest leert indien datgene wat de jongere wel goed kan, benadrukt wordt in de behandeling; Den Engh werkt vanuit de gedachte dat jongeren het meest leren van elkaar, zoals ook door Rink wordt bevestigd. Per gebied dat benadrukt wordt (bijvoorbeeld 'sociale vaardigheden voor het leven van alledag' of 'vaardigheden voor het leven in een groep') zijn dit wellicht vruchtbare strategieën, maar er is geen bewijs dat dit ook voor de morele of gewetensontwikkeling adequate methoden zijn. Een inmiddels wijdverbreide gedachte in de wetenschappelijke literatuur is dat inductieve disciplineren en een warme opvoedingsstijl samenhangen met de gewetensontwikkeling (zie bijvoorbeeld Kochanska & Aksan, 2004) (op basis waarvan meteen geconcludeerd kan worden dat opvoeding er dus toe doet). Daarbij is het overigens van belang te benadrukken dat het hier gaat om het internaliseren van morele normen, niet om het slechts uiterlijk opvolgen van wat *peers*, ouders of groepsleiders stellen. Wat dat betreft zie ik ook weinig verschil in de rol die groepsleiders en *peers* kunnen hebben: zowel *peers* als groepsleiders kunnen op basis van macht en status de ander dwingen zich uiterlijk aan te passen aan de heersende norm, of door middel van uitleggen waarom iets goed of fout is proberen de ander op meer redelijke wijze te beïnvloeden. Nogmaals, de laatste methode wordt vaak in verband gebracht met internalisatie van morele normen. Indien het zo is dat veel van deze jongeren (door bijvoorbeeld een gebrekkig inzicht in het standpunt van het slachtoffer) niet de gepaste morele gevoelens – zoals schuld, schaamte en medelijden – ervaren ten tijde van of na het plegen van een delict, dan zou je verwachten dat in de behandeling aan deze tekortkomingen gewerkt wordt op een wijze die ondersteund wordt in de psychologische literatuur over wat bijdraagt aan dit aspect van de persoonsontwikkeling. Dat lijkt echter niet het geval te zijn: de morele ontwikkeling van de jongere wordt niet onderscheiden van andere aspecten van de persoonsontwikkeling en daardoor worden er strategieën gehanteerd die niet aansluiten op de in de literatuur bekendstaande methoden om de gewetensontwikkeling te stimuleren.

Overigens, Rinks suggestie dat de confrontatiemethodiek bij zou kunnen dragen aan de gewetensontwikkeling van de jongere – wellicht meer dan het *Equip*-programma – vind ik zeer interessant. Het unieke aan het programma *Equip* is dat het beoogt cognitieve distorties (zoals 'niemand is te vertrouwen')

te corrigeren en door middel van het stimuleren van het morele redeneren pro-sociale gedachten te bewerkstelligen. Dit lijkt mij een zinnige methode, maar ook één die veel van de jongere (én van de groepsleider) vraagt wat betreft abstract redeneren over morele dilemma's. Daarbij lijkt het programma door het cognitieve karakter eenzijdig te zijn: dat de morele ontwikkeling voor een groot deel de ontwikkeling van moreel-affectieve disposities is, lijkt genegeerd te worden. De confrontatiemethodiek die Rink bespreekt is gericht op het vergroten van inzicht in de gevolgen die het delict heeft voor de jongere zelf, wat, zoals Rink beschrijft, direct appelleert aan de onlustgevoelens van de jongere. Wel wil ik hier natuurlijk bij opmerken dat er slechts een beroep wordt gedaan op instrumentele overwegingen, en ik niet begrijp waarom deze methodiek zich daartoe zou moeten beperken. Zelf moest ik in dit verband denken aan het herstelgesprek dat sinds een aantal jaren in Nederland de aandacht trekt. In een herstelgesprek (zie bijvoorbeeld Weijers, 2005) ontmoeten slachtoffer en dader elkaar en wordt het delict besproken. Vaak zijn gezinsleden of andere belangrijke betrokkenen hierbij aanwezig. Doel van het gesprek is dat uiteindelijk het slachtoffer er beter van wordt (deze kan haar verwijten en problemen uiten), maar de dader ook: deze leert inzien wat de gevolgen zijn van het delict voor het slachtoffer, voor haarzelf en de direct betrokkenen. Verder wordt een beroep gedaan op het vermogen berouw te tonen en iets voor het slachtoffer en de andere betrokkenen te doen om het gedane leed enigszins te herstellen. Het herstelgesprek lijkt daarmee op een zeer normale en wenselijke manier van problemen/conflicten oplossen: zo doe je dat idealiter in het echte leven. Door de wijze waarop het jeugdstrafrecht inhoudelijk is vormgegeven door de jaren heen (afwisselend meer in termen van vergelding van het delict of victimisering van de dader), is er tot voor kort nauwelijks ruimte geweest voor deze manier van omgaan met delicten. Ik ben blij dat daar inmiddels verandering in is gekomen en deze aanpak vanuit verschillende benaderingen op steun mag rekenen.

Op een aantal van de aan mij gestelde vragen ben ik niet ingegaan, andere slechts zijdelings: bepaalde zaken vallen helaas buiten mijn domein van expertise. De reactie heeft mij aangezet tot een diepere reflectie op mijn uitgangspunten en conclusies: daarvoor ben ik veel dank verschuldigd aan professor Rink.

Vriendelijke groet,
Leonie le Sage

Literatuur

- Hendriks, J., Rutten, E., Stams, G.-J. en Brugman, D. (2006). De MOL graaft naar het geweten: Een nieuw meetinstrument. In L. le Sage, J. Steutel & H. Stegge (red.), *Jeugddelinquentie en gewetensontwikkeling* (pp. 66-78). Amsterdam: SWP.
- Knorth, E.J. (2006). Niet opsluiten maar opvoeden; wat zijn we wijzer geworden? Boekbespreking, *Tijdschrift voor Criminologie*, 48, 72-77.

- Kochanska, G. & Aksan, N. (2004). Conscience in childhood: Past, present and future. *Merrill-Palmer Quarterly*, 50, 299-310.
- Laan, P.H. van der & Slotboom, A.M. (2002). Wat werkt? In P.J. van Koppen, D.J. Helsing, H.L.G.J. Merckelbach & H.F.M. Crombag (red.), *Het recht van binnen* (pp. 963-75). Deventer: Kluwer.
- NRC (2006). *Ondergang van een pedagoog*. 22 mei, p. 2.
- Wartna, B.S.J., Harbachi, S. el, & Laan, A.M. van der (2005). *Jong vast: Een cijfermatig overzicht van de strafrechtelijke recidive van ex-pupillen van justitiële jeugdinstellingen*. Den Haag: Boom.
- Wartna, B.S.J., Kalidien, S., & Essers, A.A.M. (2006). *Replicatie recidivemeting JJI Den Engh: De uitkomsten van de SocioGroepsStrategie in termen van strafrechtelijke recidive*. Den Haag: WODC.
- Website LPF (2006). <http://www.lijstpimfortuyn.nl/article.php?id=1332> Gedownload op 20 september 2006.
- Weijers, I. (2005). Herstel in het Nederlands jeugdstrafrecht. In I. Weijers (red.), *Het herstelgesprek bij jeugdige delinquenten: Sleutelteksten uit het internationale debat* (pp. 189-209). Amsterdam: SWP.